

עורכים: עוזי רבי, טלי טוני מרקו

כרך 11, גיליון מס' 10, 5 באוקטובר 2021

התערורות המיעוטים במזרח התיכון: עידן חדש לנוצרים?

ג'ובאני קאר*

התערעות המשטרים במזרח התיכון במהלך שני העשורים האחרונים הובילה להתארגנות חברתית ופוליטית שדורשת בחינה מחודשת של קבוצות המיעוטים במדינות המזרח התיכון. חלק מהמיעוטים מקדמים הגדרה עצמית חדשה כקולקטיב אתני ולא רק כמיעוט דתי במסגרת הלאום הערבי-אסלאמי, ובין התופעות הבולטות ניתן לציין את ההתערורות האתנית והלאומית של הנוצרים.

מספר אינטלקטואלים נוצרים במאה ה-19 קידמו את רעיון האוטונומיה הטריטוריאלית לנוצרים והדגישו את הייחודיות התרבותית הנשענת על השפה הארמית. לאחר מלחמת העולם הראשונה, הנוצרים, על מגוון עדותיהם, הפכו למיעוט דתי במדינות הלאום הערבי, אך באזורים רבים, ובמיוחד בסוריה ובעיראק, שמרו על אופי תרבותי, לשוני ועדתי נפרד ושונה משאר האוכלוסייה. בין מאפייני הזהות בולטת השפה הארמית, ששימשה כשפת יצירה תרבותית עד שנות ה-70 של המאה הקודמת.

תהליכי הערביזציה שיישמו מפלגות הבעת' בסוריה ובעיראק במהלך שנות ה-70 וה-80 שאפו להטמעה של כל המיעוטים התרבותיים והאתניים בלאום הערבי. כתוצאה מכך, הזהות הקולקטיבית הנוצרית התחזקה בקרב בני קהילות המהגרים בארצות הברית ובאירופה, שבאותן השנים עזבו את המזרח התיכון.

* ד"ר ג'ובאני קאר מרכז את התכנית לחקר יהדות ארצות ערב במרכז משה דיין ומשמש כמנהל הפרוייקטים במרכז קנטור לחקר יהדות אירופה באוניברסיטת תל אביב.

לתופעה הזו נודעה השפעה רבה על המיעוטים הנוצרים בכל המזרח התיכון, והללו מנסים לעצב את גורלם, הן באמצעות התארגנות פוליטית לאומית והן באמצעות התארגנות מקומית. מאמר זה יבחן תהליכים היסטוריים אלה ויתמקד בעיראק ובסוריה.

גיבוש זהות נוצרית-אשורית משלהי האימפריה העות'מאנית

לתקופה קצרה שבין תחילת המאה ה-20 לבין יצירת המדינות החדשות במזרח התיכון בעקבות התפרקות האימפריה העות'מאנית ניסתה התנועה הלאומית הנוצרית לקדם תכנית לעצמאות פוליטית-טריטוריאלית ששאפה לייסד מדינה אשורית באזור הידוע כיום ככורדיסטן. שורשי הגיבוש של הזהות הקולקטיבית הלאומית של הנוצרים התגברו בקרב "כנסיות המזרח" (כפי שהן מכונות בעגה המערבית), אשר היוו באימפריה העות'מאנית לאחר הרפורמות (תנטימאט) של המאה ה-19 את "המילט הסיריאני" (سرياني ملت).¹

משהחלו קבוצות תרבותיות במזרח התיכון לגבש לעצמן זהויות קולקטיביות חדשות, כמו הזהות הלאומית הערבית, התורכית והכורדית, התחולל בקרב הקהילות הנוצריות תהליך דומה. אלה החלו להדגיש מאפיינים קולקטיביים נפרדים כמו לשון (הארמית המדוברת), שייכות לטריטוריה (האזור המכונה ארם-נהריים) ודת (נצרות המזרח).

אינטלקטואלים ופעילים חברתיים החלו ביצירה ספרותית ועיתונאית בשפה הארמית. הבולט ביניהם היה נעום פאיק שנחשב למייסד העיתונות הארמית. הוא ערך את העיתון "כוכב המזרח" בשנות העשרה של המאה ה-20 שפרסם גם בארמית. אחרים שמו דגש על פעילות פוליטית: פריד אליאס נזחה ואברהם יוסף פעלו שניהם בעיר חרפות (Elâziğ) וחתרו להקמת מדינה אשורית. פרידון אתוריא, מאזור כורדיסטן האיראני, שילב בין עקרונות לאומיים וסוציאליסטיים, שאותם פרסם ב-1917 ב-"מניפסט של אורמיה למען אשור החופשית המאוחדת".

השנים שמיד לאחר מלחמת העולם הראשונה היו מרכזיות בפעילות הלאומית הנוצרית-אשורית. רצח העם האשורי, שהתבצע באותן השנים של רצח העם הארמני ומכונה בארמית "סיפא", אילץ את הפעילים הלאומיים לדווח ולתעד את אשר התרחש באזורים הכורדים של האימפריה העות'מאנית. בעקבותיו החלה דרישה לאוטונומיה טריטוריאלית על מנת להגן על הנוצרים. התפתחות זו באה לידי ביטוי בוועידת השלום בפריז שנערכה בשנים 1919 - 1920. משלחת אשורית הופיעה בפני משתתפי

¹ Ramazan Güli, "[The Syriac Orthodox Church in the Late Period of Ottoman State and the Administration of the Syriac Orthodox Community](#)" [in Turkish], *Osmanlı Araştırmaları*, 53 (2019): 287-320.

הוועידה ודרשה הקמת מדינה אשורית עצמאית או למצער ישות פוליטית אוטונומית. התביעות נדחו.² עם הקמת סוריה ועיראק וגיבושה של תורכיה הרפובליקנית השתלבו האשורים במדינות הלאום החדשות. למרות זאת, הפעילים האשורים המשיכו את מאבקם לפיתוח הזהות התרבותית האשורית ולשמירת הזיכרון הקולקטיבי עד שנות ה-70 של המאה הקודמת.

פעילות זו כמעט ונכחדה בעקבות מדיניות הערביזציה של משטרי הבעת' בסוריה ובעיראק.³ מדיניות זו כוונה לכל המיעוטים הלא ערביים כמו כורדים, יזידים ונוצרים דוברי ארמית,⁴ ומטרתה הייתה יצירת חברה הומוגנית מבחינה תרבותית ואתנית ומכאן נבע הדיכוי של כל פעילות תרבותית, חברתית ופוליטית שהדגישה זהות קולקטיבית לא ערבית.

למרבה הפרדוקס, דווקא מדיניות דיכוי האשורים הביאה להחייאת זהותם התרבותית, אם כי מחוץ למזרח התיכון. העימותים בין מפלגות הבעת' והאסלאמיסטים בסוריה ובעיראק גרמו להגירה נוצרית ניכרת לארצות הברית ולאירופה. שם טיפחו קהילות אלו את זהותן התרבותית והלאומית ופיתחו את היצירה ואת הלימוד של השפה הארמית. היצירה המוזיקלית שיחקה תפקיד מרכזי בעיצוב הזהות הקולקטיבית הנוצרית-אשורית. אשור בת סרגיס וסרגון גבראל מעיראק, ג'וליאנה ג'נדו וז'יאן כאראת מסוריה יצרו במהלך שנות ה-70 וה-80 את הקאנון הפולקלורי האשורי-ארמי, אשר מנציח את ההיסטוריה הנוצרית במזרח התיכון בשפה הארמית.

הנוצרים כשחקן פוליטי "במזרח התיכון החדש"

מלחמת המפרץ השניה היתה נקודת מפנה במזרח התיכון בכלל ובקרבת הקהילות הנוצריות בפרט. נפילתו של סדאם חוסיין בעיראק בעקבות המבצע הצבאי בהובלתה של ארצות הברית היתה אמורה להיות סמל לבניית מזרח תיכון חדש, המבוסס על משטרים פרלמנטריים שמגנים על המיעוטים, מכירים בזכויות נשים ומכבדים את הגיוון התרבותי. ברוח זו התכנסה ועדת החקיקה העיראקית במאי 2005 וכתבה את החוקה הנוכחית שהתקבלה בדצמבר של אותה שנה.

החוקה החדשה של 2005 הגדירה את עיראק כמדינה אסלאמית, אך הכירה בזכויותיהם של המיעוטים הדתיים הנוצרים, היזידים והמדאינים (סעיף 2) ובצביונה הרב-עדתי של המדינה (סעיף 3). החוקה גם הכירה בשפה הארמית (שמכונה סיריאנית) כשפת לימוד בבתי ספר (יחד עם טורקמנית

² Donef Racho, "The Assyrian delegation at the Paris Peace Conference", In H. Travis (Ed.), *The Assyrian genocide: cultural and political legacies* (London; New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2018), pp.217-238.

³ סלים מטר, **דיון על זהויות** [בערבית] (ביירות, The Arab Institute for Research & Publishing, 2003), עמ' 192-193.

⁴ ראו פרק 6 בספרו של עבד אל-באסט סידא, **נושאים כורדיים-סוריים** [בערבית] (דוחה, Arab Center for Research and Policy Studies, 2020).

וארמנית, סעיף 4) וכשפה רשמית ברמה המקומית (סעיף 4, חלק רביעי).⁵ אולם גם אם החוקה השתיה מערכת משפטית להגנה על זכויות המיעוט, הרי שרוחה הסובלנית והפלורליסטית לא באה לידי ביטוי במציאות.

האלימות העדתית שהחלה ב-2003 החמירה את מצב המיעוטים, שסבלו מפיוגעים כנגדם, חטיפות ורציחות שהעמידו את עצם קיומם במדינה בסימן שאלה. בתגובה העמיקו הנוצרים את גיבוש הזהות הקולקטיבית וגם זכו בהכרה נוספת מצד השלטון. למשל, משרד החינוך הקים ב-2011 את המחלקה ללימודי השפה הסיריאנית (المديرية العامة للدراسة السريانية) שאחראית על הוראת השפה הארמית בבתי הספר הנוצריים,⁶ שמשחקים תפקיד מרכזי בחיזוק הזהות הקולקטיבית גם באזורי בגדאד ודרום המדינה, בהם הנוצרים נטשו את השפה הארמית לטובת הערבית גם כשפת תקשורת ביתית. בניגוד לכך בצפון המדינה, הארמית נשמרה כשפת תקשורת בגלל ריכוז האוכלוסייה הנוצרית וגם בגלל הבידוד הגיאוגרפי.⁷

לעומת חזון האוטונומיה התרבותית, שנותר ואף התחזק, החזון הפוליטי של מדינה עצמאית ננטש ונותר בבחינת חיזיון תעתועים אשר ניזון מגעגוע למולדת מדומיינת ואבודה. יחד עם זאת, החל מ-2003 ובאופן מהותי לאחר אימוץ החוקה העיראקית ב-2005, נוסדו מגוון תנועות פוליטיות ומפלגות שמטרתן היא קידום הזכויות והאינטרסים הקולקטיביים של הנוצרים (הסיריאנים). תנועות אלו הן גם תוצר של שיתוף פעולה עם מיעוטים אחרים ויצירת קואליציות רחבות שנועדו להשיג השפעה פוליטית ברמה הלאומית. כך למשל, תנועת התאגדות הסיריאנים העצמאית (حركة تجمع السريان المستقل) משתפת פעולה עם המפלגה הדמוקרטית הכורדית ועם המועצה העממית הכלדאית הסיריאנית האשורית (المجلس الشعبي الكلداني السرياني الآشوري). תנועות אלו פונות לציבור הנוצרי העיראקי על מגוון עדותיו והגדרותיו.⁸ קבוצות אחרות, כמו המפלגה הדמוקרטית "בין אל-נהריין",⁹ מקבלות תמיכה מהקהילות בחו"ל ומקדמות רעיון של עצמאות פוליטית או למצער אוטונומיה טריטוריאלית.

⁵ ראו את החוקה העיראקית של 2005 כאן.

⁶ חוק משרד החינוך, מסי' 22 לשנה 2011.

⁷ אמל סקר, "העדות הנוצריות בעיראק והקושי לשמירת השפה והמורשת" [בערבית], אל-מוניטור, 19 בפברואר 2014, נצפה ב-30 בספטמבר 2021. עוד בנושא זה:

Deutsche Welle News, "Iraqi Christians in Peril – Faith Matters", YouTube, February 5, 2013, accessed on September 30, 2021.

⁸ "ההכרזה על הקמת 'כינוס הסיריאנים העצמאי' העיראקי" [בערבית], אל-שרק אל-אוסט, 28 בפברואר 2004, נצפה ב-30 בספטמבר 2021.

⁹ המפלגה בין אל-נהריין נוסדה בארצות הברית ב-1976 ומאז 2003 פעילה בעיראק ומקדמת אג'נדה לאוטונומיה עבור האשורים במולדת ההיסטורית "ארם-נהריין".

ההתארגנות הפוליטית התגבשה גם במדינות אחרות באזור. כך למשל בלבנון נוסדה ב-2005 מפלגת ההתאחדות הסיריאנית (*حزب الاتحاد السرياني*) שמציגה את הנוצרים-אשורים כקולקטיב אחד המאחד הן את חברי הכנסייה הקתולית והן את האורתודוקסים. בניגוד למפלגות נוצריות אחרות שמקדמות חזון של מדינה נוצרית ללא ייחוד אתני, המפלגה הזו מדגישה את הזהות האשורית, ונכנסה לברית הפוליטית "ה-14 במארכס" המתנגדת לחיזבאללה. ואילו בישראל החלה התנועה הארמית לקדם שיח זהות חדש, כולל החייאת השפה הארמית, ואף השיגה הכרה על ידי המדינה כקבוצה לאומית ב-2014.

התגובה הקולקטיבית לדאעש: הלוחמים הנוצרים-אשורים

הרצון של האשורים להביע את קולם כקבוצה דתית-אתנית ילידית התעצם בשלבים הראשונים של "האביב הערבי", אך מגמה זו נגדעה לנוכח שפיכות הדמים שלוחמי דאעש ביצעו נגד שיעים, עלווים, נוצרים ויזידים. התגובה הרפה של ארצות הברית והנפקדות של אירופה הכריחו את המיעוטים בעיראק ובסוריה להתארגן להגנה עצמית בקואליציות שונות ועל פי נאמנויות מתחלפות ואינטרסים אזוריים וכיתתיים. אחת התופעות החשובות בהקשר זה היא התגובה הקולקטיבית הנוצרית.

העיתון הלבנוני *L'Orient Le Jour* דיווח על גיוס הנוצרים הסיריאנים למיליציות, על מנת להגן על כפריהם. אחת המיליציות הללו, שנוסדה ב-2012, כינתה עצמה בשם "סותורו" והייתה חלק מהארגון הצבאי הכורדי המתקרא "היחידות להגנת העם". אין מדובר כאן במיליציות נוצריות, שכן הן אינן נתמכות על ידי הכנסייה, אך ניתן לומר שהן הוקמו על ידי נוצרים ומומנו בידי קהילות סיריאניות גולות.¹⁰ עמם נמנו גם מאות מתנדבים מחו"ל שהתגייסו על מנת להגן על בני עמם בסוריה ובעיראק מאימתו של דאעש.¹¹

מספר מיליציות נוצריות בעיראק אף כרתו ברית עם המיליציות השיעיות כדי להילחם בדאעש. מיליציות שונות התארגנו באזור רמת נינווה הידועה כאזור נוצרי-אשורי, כולל "כוחות נינווה" וארגון "דויך נפשא" (מילולית - הקרב עצמך) אשר באו בברית עם כוחות הפשמרגה הכורדים, והארגון "חטיבת בבל", הפעיל באזור מוסול, שחבר לארגון הצבאי השיעי "כוחות הגיוס העממי". מעבר לממד הצבאי, הרי שהתפתחויות אלה טמנו בחובן משמעות מכוונת בכל האמור לגיבוש הזהות החדשה.

¹⁰ Nour Braidy, "[Quand les chrétiens de Syrie organisent leur protection](#)", *L'Orient Le Jour*, October 13, 2014, accessed on September 30, 2021.

¹¹ על פי פרסום של International Center for the Study of Radicalization. כ-21 מהם התגייסו למיליציות הנוצריות כאשר הרוב הצטרפו לכוחות הכורדים. ראו:

Shashi Jayakumar, [Transnational Volunteers Against ISIS](#) (London: The International Center for the Study of Radicalisation, King's College London, 2019).

מגמה פולקלוריסטית או עידן חדש?

כיום כורדיסטן העיראקית ממשיכה להתקיים כאזור אוטונומי ואילו בסוריה נוסדה ישות חדשה: "המנהל האוטונומי של צפון ומזרח סוריה", שבו כורדים, ערבים ואשורים מתנסים בריבונות משותפת.¹² המנהל מתפקד כמדינה למחצה, עם רשות מחוקקת ורשות מבצעת, אבל באופן יותר מהותי ישות מדינית זו מהווה את החזון הפוליטי של קבוצות נוצריות שונות אשר מגדירות את עצמן כקולקטיבים אתניים.

המיליציות הנוצריות עדיין פועלות למען ביטחונם של הנוצרים. מבלי להשוות בין הנסיבות ההיסטוריות, ניתן להזכיר את דבריה של חנה ארנדט, אשר תמכה בהקמת צבא יהודי כמעשה פוליטי קולקטיבי נגד הנאצים. ההוגה היהודיה-אמריקאית ממוצא גרמני הבהירה כי הצורך להילחם בנאצים לא היה בשם הערכים האוניברסליים, אלא בתור בעלי אותה זהות שאותה הנאצים רצו להשמיד.¹³ ואכן, ניתן להתווכח על הישגיה המעשיים של הבריגדה היהודית שלחמה באיטליה כחלק מהצבא הבריטי, אבל המשמעות הפוליטית והסימבולית עבור העם היהודי חרגה מההיבט הצבאי. כך גם המהות של הגיוס הצבאי של הנוצרים למגוון המיליציות הוא הערך הפוליטי של הקריאה הקולקטיבית הנוצרית-סיריאנית נגד הג'יהאדיסטים, שחצתה את גבולות המזרח התיכון והדהדה גם באירופה ובארצות הברית.

לנוכח משחקי הכוחות של המעצמות האזוריות והעולמיות בסוריה ובעיראק, ההתעוררות של התודעה הקולקטיבית האשורית-נוצרית נראית זניחה וחסרת חשיבות. אך תופעה זו היא חלק מההתעוררות הכללית של קולקטיבים שמבקשים הכרה כקבוצות עם מאפיינים אתניים שונים ודורשים את חלקם בניהול המדינה. השפה הכורדית והשפה הארמית נשמעות על הבמות בפסטיבל התרבות של העיר קמשילי לצד הערבית וזהו אולי סימן לכך שהאשורים ניצחו במאבק ההתקיימות כקולקטיב שאינו רק דת. באופן דומה, הנוצרים בכורדיסטן העיראקית נותנים ביטוי למאווייהם ובשפה הארמית. החזון של מדינה אשורית רחוק מהישג יד, אלא שהעם האשורי לא אומר נואש באשר לתקווה "לקום ולהתחיל ללכת".

¹² עבדאללה אל-בשיר, סלאם חסן, "הדאילוג הסיריאני... שלושה גורמים דנים באיחוד חזונם ומטרתם לגבי עתידה של סוריה" [בערבית], אל-ערבי אל-ג'דיד, 8 באפריל 2021, נצפה ב-30 בספטמבר 2021.

¹³ Hannah Arendt, *The Jewish Writings*, Jerome Kohn and Ron H. Feldman, eds. (New York: Schocken, 2007), p.137.

כל הזכויות שמורות למרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב. ניתן לעשות שימוש לא מסחרי בתכנים תוך ציון שמו של הכותב ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל-אביב, בתוספת סימוכין וקישור למקור באתר של מרכז משה דיין, <https://dayan.org/he>.